

ЗАГРОЗА РЕЛІГІЙНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Автор статті проводить думку, що відношення «нація – релігія» на сьогодні та в найближчому майбутньому може становити найбільш складну суспільну проблему, яка здатна проявлятися як боротьба між релігійними націоналізмами. Вирішення цих проблем, на думку автора, знаходиться не в практичній, а в теоретичній світоглядно-філософській сфері.

В епоху глобалізації в науковій сфері соціальної філософії майже загальним місцем вважається теза про зменшення суспільної ролі процесів націєтворення, що в західній філософії в його найширшому теоретичному значенні отримало поняття «націоналізм». Теорії націоналізму в XIX столітті пов'язувались із секуляризацією суспільної свідомості. Але сучасний націоналізм все більше пов'язується з релігійною свідомістю, що повертає цьому явищу потужний потенціал суспільної енергії. Це пояснюється, перш за все, тим, що почуття, на якому ідеологія націоналізму будує свою доктрину, містить метафізичне ядро, яке методологічно виводить процес філософствування зі сфери абстрактного логоцентризму у сферу культуроцентризму, пов'язаного з некласичною гносеологією екзистенціалізму. Під впливом екзистенціалізму відбулося кардинальне зрушення всієї історії філософії. Навіть постмодерн, який свідомо постулює відсутність метафізичного центру, незважаючи на свою релятивність, виріс з некласичної етико-естетичної проблематики культуроцентризму. У свою чергу, усвідомлення етико-естетичного характеру метафізики спрямовує процес філософствування до Суб'єкта релігійного джерела – Бога.

Саме тому, націєтворчий ренесанс сучасності безпосередньо пов'язаний і хронологічно збігається з релігійним відродженням, що відбулося наприкінці XX століття. «Національне почуття засноване на таємничій буттєвій причетності людської особи Божому промыслу про ту або іншу націю – “ідеї нації”. І через це – відчуття це, якщо і не тотожно релігійному, то йому “граничне”. За своєю пронизливістю, конкретністю, глибиною – національне є одне з найбільш наближених до релігійного відчуттів» [1, с. 24]. Саме в цьому і вбачається сила національного почуття.

Некласична філософія вибудовує суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини, що дозволяє, окрім суспільної «горизонтальної» проблематики, повернути філософії її «вертикаль» – релігійну сферу людського життя.

Тому, пише В.В. Бібіхін, «добре було б з'ясувати історію дивної сучасної думки, ніби свобода філософської думки соромиться релігійної прихильності. Слово «релігія» походить від латинського «relego» «знов збирати, повторно відвідувати, ще і ще вдивлятися, перечитувати, вчитуватися, знову обговорювати, ретельно обдумувати». У грецькій споріднене слово *ἀλέγω* означає «піклуватися, думати, звертати увагу». Собаки, що ліниво ставляться до своїх обов'язків, називаються *κύνες οὐκἀλέγουσι*, з чого латинською вийшло б «нерелігійні собаки». Religio розгортає значення «сумлінності, уважності, благочестя, благоговіння, богошанування» далі в «тактовність, сором'язливість, свідомість гріховності, провини, злочину». В основі всього ряду – здатність людини відійти від метушливого поспіху, повернутися до пройденого, *звернути* увагу,

сумлінно і ретельно вдуматися в те, що по-справжньому серйозно. «Релігія» в сенсі вдумливої сумлінності – необхідний, хоча і не достатній для філософії настрій. У німецькій мові Гайдеггера «думка і подяка – одне (Denken-danken; етимологічно вони теж одне)» [2, с. 36]. Тому у взаємовідносинах філософії і релігії, зауважує В. Бібіхін, «заперечення однієї з них заперечує обидві».

Але якщо модерністська теорія походження нації хибує на абсолютизацію суб'єктивістських елементів на «горизонтальному», як історичному, так й індивідуалістському, рівні, то примордіалісти намагаються постулювати об'єктивні етнічні спільноти, які обумовлюють «вертикально» історичний процес і реалізацію в ньому конкретної особистості.

Попри всю критику, що вже сьогодні існує в націоналістичній літературі стосовно модерністської теорії, серйозні негативні наслідки можуть бути пов'язані і з реалізацією примордіалістської теорії. У зв'язку з тим що примордіалізм, попри все його бажання зробити наголос на етнічній спільноті як «вічній» складовій історичного процесу, методологічно залишається дитям класичної абстрактної метафізики, саме парадигма останньої вимагає утвердження джерела етносу на рівні природного утворення.

По-перше, питання походження нації, яке розглядає соціологія, не тільки не піднімає філософський зміст проблеми, а взагалі, з точки зору філософії, є не зовсім коректним.

Сьогодні в соціології з нацією відбувається те, що намагались робити в історії філософії з суб'єктивністю. Останню редукували до об'єктивних (що і є критерієм класичної науки) проявів. Навіть тоді, коли Декарт намагався створити суб'єктивну метафізику, він редукував свідомість до раціональності.

Використовуючи методи класичної науки, яка користується саме лінійною «об'єктивністю», соціологія, що виникла як опозиція соціальної філософії, увесь час демонструє свою «науковість» на протилежність «спекулятивній» філософії.

По-друге, пошук конкретного джерела будь-якої утвореної етнічної спільноти буде завжди страждати на історичне абстрагування, історичне домальовування. Джерело етносу знаходиться поза історичною свідомістю, тому завжди вимагає міфотворчості в позитивному сенсі. Отже, з наголосом на абстрактну релігійність примордіалізм може стати початком неоязичництва. В основі язичницького світогляду будь-якого народу є міф. А кожний міф, попри всі його конкретно-чуттєві прояви світовідчуття, базується на неусвідомленому пантеїзмі. У свою чергу пантеїзм є за суттю абстрактною метафізикою, яка може бути зведена, редукована до будь-якої субстанції – від повітря до ідола. Але головна небезпека пантеїзму полягає у відсутності метафізики персоналізму, що у випадку з абсолютизацією етносу може призвести до появи національних релігій з національними божками. «Націоналізм, в переважному числі своїх концепцій, в усякому разі не знає живого Бога-Особистості. Він зачарований платонівським царством ідей, античним способом думки» [1, с. 15].

У цьому і полягає небезпека такого націоналізму. Цю небезпеку підсилює сучасний світогляд, що ґрунтується на засадах філософії постмодернізму.

Дуже близький до єврейської містики кабалізму, засновник постмодернізму Дерріда, по суті, розвиває язичницьку філософію. Свідомо відкинувши онтологічний шлях вирішення проблеми мови, відроджене язичництво він не намагається розглядати в традиційному розумінні, оскільки традиція спирається на ідею, яка своїм існуванням стверджує, що ми здатні знайти сліди загубленого Божественного писання. Це чітко вловив Габермас: «Кабалісти завжди були зацікавлені в тому, щоб підвищити цінність усної Тори, висхідної до слова людини, в порівнянні зі словом Біблії, що імовірно належить Богові» [3, с. 177].

Це зводить Одкровення до містичного акту, який хоча і несе в собі смисл, але на перше місце ставить безкінечний містичний процес. Але містичний процес, відрізаний від джерела, стає розпливчастим і багатозначним. Така містика повертає світ до чарівної магії язичництва, яка, на думку Габермаса, долає всі межі надзвичайності, але не заспокоює, не гармонізує життя подібно естетичному, не оновлює подібно релігійному. В кращому випадку цій містиці належить лише сам процес чарування. Хоча ці чари є не більше ніж шарлатанство, маніпуляція, фокуси.

Але, якщо Гайдеггер утримується від цієї спокуси і залишається захищеним межевою невизначеністю, Деррида свідомо намагається подолати канонізовану Аристотелем першість логіки перед риторикою. За допомогою деконструкції остання здатна спалити всі мости до онтології. Але найголовніше те, що перевага риторики над логікою знімає всі жанрові межі між філософією і наукою, мистецтвом і літературою. І, як наслідок, – філософія стає літературою.

Це можна назвати тотальною естетизацією філософії. Тотальна естетизація не залишає місця етиці. Але естетика діалектично реалізується етичним і навпаки. Така діалектика робить утопічною спробу тотальної естетизації, яку запропонувала неокласична філософія.

Але головна небезпека, яка витікає з постмодерністського мислення, полягає не тільки у відсутності фундаменту етичного, але взагалі у відсутності онтологічного кореня моральності.

Філософія нації крізь призму постмодерну отримує статус філософії неоязичництва, де кожна етнічна спільнота легітимізує право на свій дискурс історії, науки, філософії, релігії і т.ін.

В умовах постіндустріального суспільства це може визначатись як боротьба національних культур. Ця боротьба нагадуватиме міжрелігійну боротьбу. Тому політичні і економічні конфлікти можуть стати лише приводом для майбутніх напіввокульних неоязичницьких воєн.

Філософія нації повинна вийти на інший буттєвий рівень, щоб подолати магичний пантеїзм. Як відображення модерної і постмодерної філософії вона може і повинна вийти із полону суб'єктивності. Цей вихід не є редукцією в об'єктивність (модернізм), не є самознищенням суб'єктивності (постмодерн). Це вихід у трансценденцію Суб'єкта, яким є Бог. Але цей Бог може бути тільки Особистістю, а не абстракцією. Саме за христоцентричність метафізики відбувалась боротьба раннях християн.

Вони боролися з панестетизмом античного світогляду. «Емоційно-естетичний момент здивування красі, тобто результат естетичного досвіду, сприймався апологетами та їх послідовниками як акт залучення до космічного Творця. Естетичне відчуття, таким чином, осмислювалося як один із шляхів непонятійного збагнення Бога» [4, с. 18].

Людина розуміється як єдність душі і тіла. Тому внутрішнє, душевне, моральне є основою досягнення естетичного. Останнє проявлялось у просвітленні, освяченні, обожненні не тільки душі, але й тіла. Космологічності Античності раннє християнство протиставило гуманізм. «Гуманність, милосердя, співчуття, любов до людей – ось нова сфера відчуттів, відкрита християнством і поставлена ним в основу побудови нової культури. Вищими узами, що зв'язують людей між собою, є гуманність; і хто розриває їх, повинен вважатися злочинцем і братовбивцею» [4, с. 18].

Але сучасний постмодерн подібно пізньому християнству починає стверджувати чергове самознищення не тільки особистості («смерть автора»), але й національної культури (людства). Самознищення особистості призводить до анархізму або тоталітаризму. А от знищення національних культур призводить до знищення людства як такого тому, що абстрактне розуміння людства – це, говорячи мовою Гайдеггера,

забуття людства, його Ніщо. Це інтелектуальне утвердження Смерті вже для цілої людської цивілізації, що в інформаційному суспільстві сприймається на рівні свідомої чи несвідомої суспільної програми, ідеології.

Але, як зазначив Габермас, «при такому розумінні порядку речей, властивому всім, – від Ніцше до Гайдеггера і Фуко, – утворюється безоб'єктивна готовність до творення. У свою чергу, під її дією формується субкультура, яка, враховуючи невизначеність відносно майбутніх істин, за допомогою позбавлених божественного змісту релігійних актів заспокоює себе і одночасно не дає собі вийти із збудженого стану. Любителі такого роду гротескових ігор, що викликають екстаз на релігійно-естетичному ґрунті, зазвичай зустрічаються в колі інтелектуалів, готових покласти *sacrificium intellectus* (жертвний інтелект – лат.) на вівтар своїх потреб в орієнтації» [3, с. 299].

Тому відношення «нація – релігія» сьогодні і в найближчому майбутньому, можливо, становитиме найбільш складну суспільну проблему, що на початку ХХІ століття може виявитися як боротьба між релігійними націоналізмами. Так, наприклад, усвідомлення Бога як безликої, пантеїстичної сутності, розлитої в природі, здатне повернути людство до неоязичництва, з тоталітарною етнічною безособистісною свідомістю, де кожна нація буде поклонятися своєму пантеону божків. Усвідомлення Бога-Особистості формує спільноту, сутність якої проявляється в унікальності кожної особистості. Це може посилити не тільки культурологічну конкуренцію націй, а й містичну конкуренцію релігій, що вимагає особливої культури релігійного спілкування.

На міжнародному рівні це може виявлятися як конкуренція вже не секуляризованих, а релігійних націоналізмів. У роботі «Переобрамлений націоналізм» Р. Брюейкер, стверджуючи, що «нація» є категорією практики, а не категорією аналізу [5, с. 19], пропонує «аби не вдаватися до непродуктивних дебатів про націоналізм та національні держави загалом...» розглянути «...дійсно існуючі форми націоналізму» [5, с. 13]. Р. Брюейкер розглядає три форми сучасного прояву націоналізму, які він називає тріадою, що поєднує національні меншини, нові націоналізаційні країни, де вони живуть, та зовнішню національну «вітчизну», до якої належать. Виходячи з їх тісного взаємозв'язку і взаємодії, чи можна вважати, що ці форми є етнокультурною спорідненістю?

На думку автора, всі три форми є взаємно антагоністичні. Перша пов'язана з націоналізмом титульної нації новоутворених незалежних держав. Друга є прямою опозицією до першої і називається «зовнішньою національною вітчизною» або транс-кордонним націоналізмом, що формується під впливом сусідньої (хоча і не обов'язково сусідньої) держави, яка намагається захищати свої інтереси через рідні етнонаціональні групи, що залишились в іншій державі. Нарешті третя форма пов'язана з націоналізмом національних меншин. При цьому дві останні знаходяться в опозиції до першої, до націоналізму титульної нації. Але при всьому їх антагонізмі «національна меншина, держава з націоналізмом титульної нації та зовнішня національна вітчизна пов'язані разом у єдине взаємопов'язане ядро, зміцнене тривалим взаємним співжиттям» [5, с. 20].

Таке поєднання антагоністичних груп і необхідності тісних зв'язків і взаємовідносин між ними є джерелом нестабільності і потенційної вибухонебезпечності.

Сучасний стан міжнародної політики досить сильно нагадує міжвоєнні часи ХХ століття. Після розпаду Радянського Союзу, близько 25 млн росіян загалом залишились поза межами своєї держави, раптово перетворившись з найбільшої і найвпливовішої соціальної групи до меншини, яку звинувачують у всіх бідах сьогодення. «Подібно до Веймарської Німеччини, пострадянська Росія зазнала “принизливих” втрат не тільки території, але й свого статусу великої держави, що створило сприятливі можливості для антрепренерів від політики з численними коригувальними, компенсацій-

ними та реставраційними політичними програмами. Як у Веймарській Німеччині, так і в пострадянській Росії грікі оповіді про відділення від обложених та пригнічуваних етнічних сородичів були центром суспільних розмов про пониження та втрати, тоді як наміри захистити цих сородичів були центром коригувальних, компенсаційних та реставраційних проєктів» [5, с. 191].

Глибока економічна криза, крихкі демократичні режими, геополітична та економічна перевага над ближнім зарубіжжям, де сконцентровані «свої» меншини – це перелік аналогій міжвоєнної Німеччини і Росії після 1991 року.

Публічна демонстрація прав і обов'язку захистити росіян у ближньому зарубіжжі стала головним елементом офіційних державних та урядових посадовців, починаючи від президента. Не аналізуючи практичні дії влади і будь-які політичні події, що відбувалися і продовжують відбуватися в сучасній історії, в межах цієї статті необхідно наголосити на науково-дослідних пошуках, що не тільки відображають небезпечні аналогії, але й формують напрям інтелектуальних розробок.

Привертає увагу своєрідний еклектичний російський глобалізм із синтезом імперії та націоналізму: «Цей синтез має відображати геніальне розуміння суті імперії Олександром Великим і Цезарем: імперія – це інтегруючий, гнучкий націоналізм. Переможений стає партнером, помічником і, нарешті, співвітчизником. Я говорю про “імперський комунізм”, такий Новий Рим чи “Велику Прусію”, про імперію, яка стане вираженням ідеї держави з досконалішою функціональною структурою, про імперію, право приєднатися до якої буде надане не кожній державі... Західна Європа і СРСР повинні створити “співтовариство долі”, продиктоване географією, шлюб за розрахунком, примусовий шлюб» [6, с. 43].

І. Кресіна щодо цього проєкту зауважує, що «дитям такого шлюбу між комунізмом і націонал-соціалізмом має стати “великоєвропейський націонал-більшовизм, інакше кажучи, елітний імперський комунізм, що відкинув Маркса як ідеолога і Гітлера як обмеженого короткозорого націоналіста”. Це буде “незвичайний нащадок”, своєрідне “обдароване чудовисько” “надлюдський комунізм”» [6, с. 43].

Саме такий ідеологічний напрям розвиває О. Дугін у цілій низці своїх праць. Особливості російського націоналізму неможливо детально розглянути в даній статті. Щодо його розуміння можна звернутися до українського мислителя і поета Є. Маланюка, який, вивчаючи основи російського націоналізму, розвінчував міф про Росію як про країну з класичною універсально імперською ідеологією.

Сьогоднішнє бажання Росії повернутися до царської імперії відрізняється тим, що сучасна російська держава хвора не стільки на імперськість, скільки на релігійний шовінізм, що і є однією з форм націоналізму. Та, як зазначає російський дослідник В. Соловей, «значна частина російсько-націоналістичних організацій дотримується православно-монархічних позицій, ідейне кредо яких висловлюється чіткою формулою: “самодержавство, православ'я, народність”, що була висунута графом С. Уваровим в 30-х роках XIX століття» [7, с. 123]. Повернення до релігійної імперськості після розпаду імперії може відбутися в крайній формі релігійного націоналізму – шовінізмі.

Але це, можливо, було б проблемою міжнародних відносин, якби в Україні не утворилась парадоксальна ситуація, коли найбільша православна конфесія зі своїм центром належить іншій, в даному випадку російській, державі. Великий вплив цієї конфесії на всю Україну закладає умови досить легкого перетворення зовнішнього конфлікту у внутрішній. А якщо цей конфлікт носить релігійний характер, то його гострота і тривалість можуть для України стати найбільш складною проблемою порівняно з політичною чи економічною залежністю. Окрім цього складність ситуації посилюється ще й тим, що релігійний ренесанс як в Україні, так і в Росії щільно

пов'язаний з парадоксальним поєднанням національної самосвідомості і світоглядним вакуумом сучасного посттоталітарного суспільства. Наслідки такої вибухонебезпечності навіть уявити важко.

Вирішення цих проблем знаходиться не в політичній чи церковно-організаційній сфері. Це проблема, перш за все, світоглядного, фундаментально філософського рівня.

За умови, коли держава дійсно хоче перетворитись на суб'єкта європейської культури, вона мусить стати центром філософських досліджень, яким була Німеччина XIX ст., Чехословаччина 20-х, Франція 50-х, Англія 80-х років в XX ст. Якщо подивитися на історичні наслідки розвитку цих країн, то стає зрозумілим, які складні суспільні процеси вдавалося вирішити цим спільнотам. Як помітив Ю. Шевельов, «єдиний спосіб для України заіснувати в русі людства – це витворити і запропонувати людству свою концепцію доби» [8, с. 1]. «Концепція доби» сьогодні пов'язує філософські, націєтворчі і релігійні проблеми в націософії як неklasичній парадигмі соціальної філософії, що на світоглядному рівні може стати умовою розв'язання загроз релігійного націоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зуев П. Метафизика национальной идеи // Синопис. – 1999. – № 1. – Режим доступа: <http://unaunso.org>.
2. Бибахин В.В. Философия и религия // Вопросы философии. – 1992. – № 7.
3. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: Пер. с нем. – М.: Весь Мир, 2003. – 416 с.
4. Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – Киев: Путь к истине, 1991. – 408 с.
5. Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.
6. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.
7. Соловей В. Современный русский национализм: идейно-политическая классификация // Общественные науки и современность. – 1992. – № 2.
8. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.

В.А. Игнатьев

Угроза религиозного национализма

Автор статьи проводит мысль, что отношения «нация – религия» сегодня и в ближайшем будущем могут создать наиболее сложную общественную проблему, которая способна проявиться как борьба между религиозными национализмами. Корень решения этих проблем, по мнению автора, находится не в практической, а в теоретической мировоззренческо-философской сфере.

V.A. Ignatiev

The Threat of Religious Nationalism

The author's idea is formulated that at present and in the immediate future the relationship "nation – religion" may produce the most complicated social problem. The problem may emerge as a struggle between religious nationalisms. It is the author's opinion that the root of the problem is to be found in theoretical ideological and philosophical sphere but not in the practical one.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2007.